

Motivatiedocument

Herintroductie kuddebeschermingshonden Noordwest-Veluwe

Datum: 13 december 2021

Het was eeuwenlang gebruikelijk in Europa, maar door 150 jaar afwezigheid van de wolf waren we het in West-Europa, en zijn we het in Nederland eigenlijk geheel verleerd ([REDACTED], 2015): de inzet van kuddebeschermingshonden. Zij kunnen voorkomen dat (nog meer) schapen ten prooi zullen vallen aan de wolf. En dat de wolf daarnaast duurzaam wordt afgeleerd om schapen als primaire prooi te gaan beschouwen.

Er liggen voldoende kansen om de inzet van kuddebeschermingshonden op een duurzame manier onderdeel te laten worden van het Nederlandse schaapherderswerk. Binnen dit motivatiedocument wordt dan ook gepleit voor de herintroductie van deze voorheen veelgebruikte beschermingshonden en de urgentie daartoe. Het document behandelt de aanleiding, de doelen, de voordelen, eventuele alternatieven én de bestaande scepsis. En vooral: het nut én de noodzaak; het benadrukt de urgentie om hier op zo kort mogelijke termijn gevolg aan te geven. Want op dit gebied lopen enkel de Benelux en Groot-Brittannië nog achter. Dit terwijl in Nederland, in de provincie Gelderland en op de Veluwe de wolf inmiddels permanent is doorgedrongen tot in het cultuurlandschap.

Leeswijzer

Dit motivatiedocument is uit de volgende deelhoofdstukken opgebouwd:

1. Aanleiding
2. Hoofddoel
3. Urgentie
4. Initiatief
5. Aansprakelijkheid
6. Kosten
7. Alternatieven
8. Conclusie
9. Gevraagde actie

1. Aanleiding

Het is een compliment dat de wolf juist de Veluwe heeft gekozen als zijn en haar leefgebied. De rust, ruimte en de vele wilde zwijnen, herten en reeën die de Veluwe telt, maakt dat het dier zich er meer en meer en in steeds grotere getale thuisvoelt.

Voor de schaapherders op de Noordwest-Veluwe is de aanwezigheid van de wolf een dagelijks gegeven. Bij twee aanvallen van wolven op schaapskuddes op de Noorderheide (Vierhouten) en de Stakenbergheide (Elspeet) stonden herders machteloos ten overstaan van het roofdier. Zij vrezen dat het zonder actief ingrijpen, niet bij deze twee wolvenaanvallen zal blijven. Bij een aanval van wolven is er naast risico voor de schapen ook een aanzienlijke kans dat hoedhonden in conflict komen met wolven. Ook hoedhonden zullen het niet van een wolf winnen.

2. Hoofddoel

Na de officiële vestiging van wolven op de Noord-Veluwe en een wolvin op Midden-Veluwe, heeft deze bijzondere diersoort zich inmiddels verder over het gebied verspreid. En dat blijft niet enkel bij natuurgebieden; ze worden ook vaker gesignaleerd in cultuurlandschap en dorpsomgevingen. De wolven komen met regelmaat in de buurt van vee; speciale rasters houden de wolven daar zo veel als mogelijk van weg. Die rasters bieden echter geen soelaas voor een gescheperde kudde schapen die een gebied begraast. De wolf jaagt vooral op reeën, herten en wilde zwijnen, maar lusten ook een schaap of geit. De twee aanvallen in Vierhouten en Elspeet onderstrepen dit.

Verkeerd prooigedrag voorkomen

Wanneer de wolf niet vanaf het begin duidelijk wordt gemaakt dat het schapen op de Veluwe niet als primaire prooi moet beschouwen -wolven zijn immers slimme dieren die prima in staat zijn te leren- lopen alle kuddes steeds vaker en groter gevaar. Wolven geven dit verkeerde prooigedrag bovendien mogelijk door aan hun jongen; die trekken op termijn naar andere gebieden en nemen dit prooigedrag mee. Dat maakt dat niet alleen nu en hier actief sturen op het mijden van schapen als primaire prooi zal lonen, maar op termijn ook in andere gebieden van grote invloed kan worden.

Uitstekend begrazingsbeheer

Het hoofddoel van de schaapherders is dan ook om uitstekend begrazingsbeheer te kunnen blijven bieden die biodiversiteit op de Veluwe vergroot, terwijl zij zo conflictarm mogelijk met de wolf samenleven. Zij willen hun werkzaamheden op een veilige manier kunnen voortzetten, waardoor de natuurdoelen en cultuurhistorische doelen behaald blijven. Ze willen de wolf zoveel mogelijk vrijheid bieden zijn eigen weg te gaan, terwijl eventuele beschermingsmaatregelen een zo natuurlijk mogelijke insteek hebben en geen gevaar opleveren voor bewoners, recreanten en toeristen in het gebied.

3. Urgentie

Wij bepalen niet of de wolf terugkeert, dat beslist de wolf zelf. Met die gedachte hebben onder meer terreinbeheerders, natuurorganisatie en schaapherders zich al geruime tijd bij dit voldongen feit neergelegd. Sterker nog: zij hebben de wolf juist al lang als positieve invloed op de biodiversiteit en het landschap verwelkomd. Zij zijn daarmee al verder vooruit in acceptatie van de wolf als onderdeel van hun omgeving, dan wellicht gemiddeld geldt.

Wolfwerende rasters

Dit maakt dat bijvoorbeeld de schaapherders bij overnachten van de kudde op de heide, al standaard speciale wolfwerende rasters inzetten om een veilig onderkomen te bieden. De omheining van vaste kralen is aangepast en voor tijdelijke kralen wordt gebruik gemaakt van flexnetten met een hoogte van 1,20 m en minimaal 4,5 KV stroom, voldoende aan de eisen die de provincie Gelderland daaraan stelt. Die rasters hebben hun preventieve werking inmiddels al meerdere malen bewezen.

Gedwongen hyperwaakzaamheid

Zoals eerder gesteld; deze rasters bieden helaas geen uitkomst bij het gescheperd begrazen van gebieden overdag. Dit vormde geen probleem in de periode dat de wolven vooral in de nacht op pad gingen. Tegenwoordig laten zij zich echter ook overdag steeds vaker zien. Schaapherders voelen zich daardoor gedwongen tot hyperwaakzaamheid; iets dat veel energie kost en logischerwijs ongewild ten koste kan gaan van voldoende oog voor allerlei andere zaken aangaande de kudde en haar omgeving. Dit geeft in de huidige situatie op zijn zachtst geformuleerd een gevoel van onbehagen en onmacht ten opzichte van het beschermen van de kudde en de hoedhonden. Tegelijkertijd kent elke schaapherder het gebied waarin hij of zij loopt, als geen ander. Zij zullen dan ook het gedrag van wolven het best en snelste leren kennen. Daarmee zijn ze steeds belangrijker spelers in het samenstellen van een zo sluitend mogelijk preventiepakket aan wolvenmaatregelen.

4. Initiatief

Het is belangrijk om schaapherders in die belangrijke rol te erkennen en ervoor te zorgen dat ook zij hun werk zo veilig, goed en zo natuurlijk mogelijk kunnen uitoefenen. Herintroductie van kuddebeschermingshonden stelt schaapherders daartoe in staat; zowel overdag als 's nachts.

Kuddebeschermingshonden

De kuddebeschermingshonden zijn zelfstandig, worden minimaal als tweetal ingezet en werken samen. Het zijn echte werkhonden die doorlopend bezig zijn met hun beschermingstaak. En ze zijn bewezen effectief. Als deze honden gaan blaffen, zal de wolf –een van nature risicomijdend dier– snel aftaaien. Een wolf kiest de veilige weg; hij moet morgen immers opnieuw op jacht en kan zich verwondingen simpelweg niet permitteren.

Zelfstandigheid is geen gevaar

Mede door de relatief grote zelfstandigheid van de kuddebeschermingshonden, wordt wel beweerd dat zij een bedreiging zouden vormen voor recreanten en voorbijkomend publiek. Er wordt beweerd dat de honden gevaarlijk zouden zijn. In landen als Duitsland en Spanje, waar inmiddels weer veel wolven voorkomen en weer als vanouds breed met de kuddebeschermingshonden wordt gewerkt, is dat tegendeel gelukkig al veelvuldig bewezen. Ook in Hoog Buurlo worden door Staatsbosbeheer al kuddebeschermingshonden ingezet. Ja, de honden zijn indrukwekkend, groot en blaffen hard, maar net als reguliere waakhonden vallen ze mensen in beginsel niet aan. Bovendien kunnen de kuddebeschermingshonden nog eens extra getraind worden in hun contact met voorbijlopende of rijdende recreanten.

Wennen aan aanwezigheid

Het gaat er vooral om dat recreanten gewend raken aan de aanwezigheid van deze honden, net zoals we allemaal moeten wennen aan de aanwezigheid van de wolf in Nederland. En dat we het grote publiek met heldere communicatie en voorlichting moeten laten erkennen en herkennen dat ze –net als bij de wolf– met deze honden niet ‘in discussie’ moeten gaan. Ook hiervan zijn legio goede voorbeelden uit het nabije buitenland; de communicatieparagraaf bij dit document geeft hiervoor een eerste opzet.

5. Aansprakelijkheid

Uiteraard kunnen we niet heen om het vraagstuk aansprakelijkheid: wie is er verantwoordelijk wanneer er wel iets mocht gebeuren? De wolf is een bedreigde soort; wanneer de kuddebeschermingshonden een wolf doden, hoe zit dit dan met de aansprakelijkheid? En wanneer er toch onverhoopt een ongeluk is waarbij kuddebeschermingshonden betrokken zijn, wie is daar dan voor verantwoordelijk?

Leunen op bestaande ervaring

De aansprakelijkheid is vastgelegd in de wet. Contact met verzekeraars leert dat kuddebeschermingshonden meeverzekerd kunnen worden. En ook hier geldt dat we kunnen leunen op de ervaringen van buiten. Op dit moment worden twee kuddebeschermingshonden in de Kale Duinen van Appelscha ingezet, voor bescherming van landgeiten en schapen. (■■■■■ 2021). In het Drents-Friese Wold heeft Staatsbosbeheer ervaringen met de beschermingshonden vastgelegd ter verbetering van de inzet. (■■■■■ 2021) Eerder werd al ervaring opgedaan met kuddebeschermingshonden op de Sallandse Heuvelrug in Overijssel en zijn er demonstratieprojecten in Limburg gestart. Ook in Brabant worden drie voorbeeldprojecten opgestart. Het gaat daar om twee projecten waarbij kuddebeschermingshonden worden ingezet. (■■■■■ 2021).

6. Kosten

Ervaren kuddebeschermingshonden moeten worden gezocht en aangeschaft in bijvoorbeeld Spanje of Duitsland. Daarnaast moeten kosten worden gemaakt voor de introductie van de kuddebeschermingshonden in de kudde en moeten herders getraind worden en ervaring opdoen om goed met de honden te kunnen werken. Ook is er budget nodig voor onderhoud als voer- en dierenartskosten.

Nederlandeigen trainingsprogramma

De kosten voor het duurzaam werken met kuddebeschermingshonden, bestaan uit eenmalige en structurele kosten. De eenmalige kosten worden als volgt geraamd:

- Aanschafkosten 2 honden €3.000 tot €14.000;
- Externe begeleiding bij aanschaf €900 tot €2.300;
- Transportkosten €500 tot €1.500;
- Reiskosten herder en begeleiding €1.500 tot €2.500;
- Training €3.800 tot €4.800.

De structurele kosten onderhoud (voer en dierenarts) en vervanging zijn naar schatting €4.000 op jaarbasis. Ook betekent het dat de inzet van vrijwillige herders bijna niet meer mogelijk is; daardoor zullen ook de personeelskosten toenemen.

Duurzame investering

Het is daarmee best een investering, maar wel een met een duurzaam karakter; door de eerste honden met zorg te selecteren, kunnen de schaapherders fokken met deze honden en hun jongen in hun kuddes laten opgroeien. Dit maakt het mogelijk om in Nederland een eigen fok- en trainingsprogramma op te zetten voor kuddebeschermingshonden. En om schaapherders in Nederland, die met wolvenaanwezigheid worden geconfronteerd, te kunnen trainen om veilig met de honden te kunnen werken. Daarmee wordt een relatief overzienbaar startbedrag een duurzame investering, die zich op termijn in alle gebieden waar de wolf zich aandient, terug kan betalen.

7. Alternatieven

In andere Europese landen wordt veelvuldig met kuddebeschermingshonden gewerkt; de positieve effecten zijn al volop bewezen. Zaak is om zo snel mogelijk actie te ondernemen om weer voor de realiteit uit te kunnen lopen. Nu investeren in preventieve maatregelen voorkomt ongelukken op latere momenten. Bovendien kun je deze honden niet van de ene op de andere dag bij een kudde plaatsen. Daar gaat minimaal een aantal maanden aan gewenningsperiode en training overheen. Nu investeren is daarmee kuddes zo snel mogelijk permanent beschermen. De wolf is van nature een efficiënt dier, hij zal niet afwachten tot de besluitvorming zover is.

Kuddebeschermingsvrijwilligers

Zijn er misschien nog andere werkbare alternatieven voor inzet van kuddebeschermingshonden? Als tijdelijke oplossing lopen op dit moment kuddebeschermingsvrijwilligers mee bij de schaapskudde Elspeter Heide. Zij lopen aan de buitenzijde van de kudde. Deze oplossing is een tijdelijke omdat dit veel inzet en goodwill vergt van vrijwilligers, en die niet altijd beschikbaar kunnen zijn.

Schreeuwen en een gastoeter

Voorafgaand aan het toeslaan, verkent een wolf het gebied. De 'cognitieve kaart' die de wolf van het gebied heeft, wijst uit dat herders bij 'de inboedel' horen; de wolf heeft eerder ervaren dat zij ongevaarlijk zijn. Mede daardoor heeft een alternatieve maatregel 'Schreeuwen en jezelf groot maken' weinig zin, zeker als de wolf in jaagmodus is. Het veroorzaken van knallen maakt ook te weinig indruk. Rondom Elspeet en Vierhouten wordt in het najaar en de winter zeer regelmatig gejaagd. Knallen hoort voor de wolven natuurlijkerwijs bij hun woongebied en associëren dit niet met wat ze op dat moment aan het doen zijn.

Katapult of steen

Het enige alternatief dat schaapherders nu hebben –en dat enigszins effect sorteert— is het gooien van stenen. Een steen (nog niet wettelijk geregeld; een katapult met knikker of rubberkogel), schrikt kortstondig af. Wolven weten niet waar het vandaan komt, ze kunnen het niet plaatsen. Omdat de wolf weet dat als hij zelf gewond raakt, hij waarschijnlijk komende dagen geen eten heeft, zal hij ook dit risico liever mijden. Toch bestaat een gerede kans dat de wolven op termijn ook hieraan wennen en er niet meer voor terug zullen deinzen. Ook is het zo dat als een wolf geraakt kan worden door een steen of katapult, deze dichterbij de kudde is gekomen dan we moeten willen. Het conflict is dan al gestart.

Compacter hoeden

Hoe compacter de kudde loopt, hoe lastiger de wolf een individueel schaap kan kiezen. Ook dit zou daarmee een alternatieve tactiek kunnen zijn om wolven tijdens de begrazing op afstand te houden. Wanneer herder en hoedhonden hierover constant moeten waken, hebben zij minder tijd om de omgeving in de gaten te houden. De schapen komen dan minder toe aan het opnemen van voedsel. Dit vraagt ook veel energie van de herder en de hoedhonden. Door inzet van kuddebeschermingshonden kunnen de hoedhonden hun hoedende taken blijven uitvoeren en vullen de kuddebeschermingshonden dit aan met hun signalerende en afwerende functie. De schaapherder kan zich hierdoor blijven concentreren op de kern van zijn of haar werk en de schapen kunnen ongehinderd eten.

8. Conclusie

De situatie is al zoals deze is; de wolf is aanwezig en groeiend in aantal op de Veluwe. Dit vraagt om oplossingen die nu en in de toekomst preventief werken. Wanneer nu de juiste prioriteiten worden gesteld, plukken we daar allemaal in de toekomst vruchten van. Het is zaak een situatie te creëren

waarin wolven niet dicht bij een kudde willen komen. Als gebied waar de eerste wolven zich vestigden, is de Veluwe een heel logische plek om kuddebeschermingshonden voor de lange termijn te herintroduceren.

Voorlichting is essentieel

Ondanks dat de schaapherders en het publiek geen ervaring hebben met deze honden, waren ze voordat de wolf wegtrok uit Nederland, ook hier gemeengoed. Vestiging van de wolf en het werken met deze honden vraagt om een andere benadering. Gelukkig kunnen we leunen op de ruime ervaring in bijvoorbeeld Duitsland op dit gebied, ook met betrekking tot heldere communicatie en voorlichting aan het grote publiek. En natuurlijk op de opgedane praktijkkennis van onze Zuiderburen en collega's in onder meer Hoog Buurlo en Limburg.

Publiek komt dichtbij

In Nederland, en dan vooral op de Veluwe, komt het grote publiek veelal dicht bij de schaapskuddes; dat de kuddebeschermingshonden goed kunnen omgaan met passanten –in welke vorm dan ook– is daarmee een vereiste. Gelukkig gaan deze honden en recreanten goed samen, zeker wanneer extra wordt geïnvesteerd in training om de honden nog beter aan toeristen en recreanten te laten wennen. Daarnaast is een plan om het publiek goed voor te lichten, noodzakelijk.

Van reactief naar preventief

De wolf wacht niet op ons; daarom de oproep om nu van reactieve naar preventieve actie over te gaan. Om te investeren in een beschermingsmethode die duurzaam wordt ingezet en die de mogelijkheid biedt om kennis en kunde op een laagdrempelige en gecontroleerde manier verder te verspreiden over andere gebieden in Nederland. Iemand moet koploper durven zijn; wie kan dat beter dan juist die partijen uit het gebied waar de meeste wolven voorkomen?

9. Gevraagde actie

De gevraagde actie bij dit document, is om de herintroductie van de kuddebeschermingshonden te ondersteunen door een financiële module toe te voegen aan het bestaande provinciale subsidiestelsel voor preventieve maatregelen ter bescherming van schaapskuddes. Doel is een akkoord voor financiële ondersteuning voor adequate bescherming van gescheperde kuddes via kuddebeschermingshonden, startend per eind januari 2022. Dit biedt de mogelijkheid om kuddebeschermingshonden vanaf april 2022 te kunnen inzetten.

Breed draagvlak

Als schaapherders wenden we ons met dit document tot u als Wolvencommissie, maar willen ook breder draagvlak creëren onder verschillende gemeenten, IFAW, stichting Dierenlot en andere opdrachtgevers. Tegelijkertijd moet dit document aantonen dat we begrip en oog hebben voor de scepsis en mogelijke bezwaren die er rond dit onderwerp heersen. Door de juiste informatie te bieden, zijn we ervan overtuigd dat we scepsis zoveel als mogelijk kunnen wegnemen en kunnen omvormen naar een positieve tendens. We zien namelijk voldoende kansen om de inzet van kuddebeschermingshonden op een duurzame manier onderdeel te laten worden van het Nederlandse schaapherderswerk. En daarmee van onze Nederlandse natuur en de samenleving.

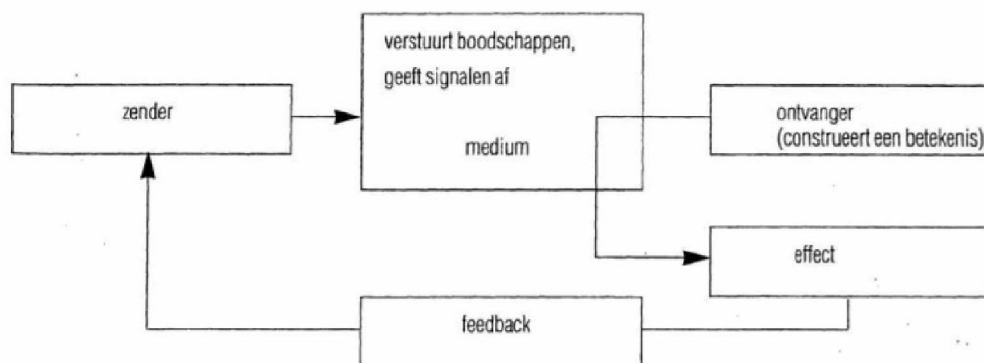
Bijlage 1 – Communicatieparagraaf

De wet van Maier: effect = kwaliteit x acceptatie. Deze communicatiewet is zeker voor dit onderwerp van belang. Het publiek moet wennen aan kuddebeschermingshonden en hoe daarmee om te gaan. De lokale politiek accepteert geen (potentieel) gevaarlijke situaties. Terreinbeheerders en toeristische partners hebben er belang bij dat recreanten soepel naast de kuddes met beschermingshonden hun weg kunnen gaan. Om op deze vlakken het gewenste effect te bereiken, zal kwalitatief sterke communicatie bijdragen aan de acceptatie. Dit geheel zorgt voor een veilige situatie voor zowel publiek als schaapherders en honden. En dat is het gemeenschappelijke doel van alle partijen.

Kern van de strategie

Kern van de communicatiestrategie 'Duurzame inzet van kuddebeschermingshonden' is dat recreanten en direct omwonenden gewend moeten raken aan de aanwezigheid van deze honden. De gedragsverandering die in dit verlengde ligt, is om het publiek te laten erkennen en herkennen dat ze -net als bij de wolf—niet met deze honden 'in discussie' moeten gaan. Op langere termijn is het interessant om recreanten te consulteren en daarmee te toetsen of de geboden communicatie het gewenste effect heeft.

Blijvend goede voorlichting

Secundair hebben bewoners (grootgebruikers van en vrijwilligers in de natuurgebieden) uit omliggende gemeenten en lokale politici / wethouders (politieke verantwoordelijkheid) belang bij goede voorlichting over inzet van de kuddebeschermingshonden. En de politici ook op langere termijn over de voortgang van de inzet. Datzelfde geldt voor het netwerk van schaapherders in de regio en in Nederland.

Versterkend effect

Tertiair hebben terreinbeheerders (Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer, gemeenten) en toeristische knooppunten (VVV's en recreatiepartners) baat bij de nieuwe gewenning en gedragsverandering onder toeristen en recreanten. Zij kunnen als versterker optreden om het verwachte gedrag van recreanten en toeristen kracht bij te zetten of te controleren (groene Boa's). Op lange termijn kunnen terreinbeheerders meepraten over de mate van effect van de communicatie en meewerken in het consulteren en bijstellen van de communicatie, mits dit nodig is.

Samengevat

Recreanten / Toeristen / Direct omwonenden

Korte termijn: informeren en overreden

Lange termijn: dialogiseren

Bewoners / Lokale politiek

Korte termijn: informeren

Lange termijn: informeren

Terreinbeheerders / Toeristische partners

Korte termijn: mede-overreden

Lange termijn: dialogiseren

Fasen

Tegelijkertijd is het de moeite om fasering in de communicatie aan te brengen. Een aantal partners / doelgroepen is gebaat bij communicatie voorafgaand aan de inzet. Deels zal dat aan de start van de inzet zijn en opnieuw na een aantal weken of maanden na de start van de inzet. Daarom wordt gewerkt met 3-fasen communicatie:

- Inleidende communicatie (tot 2 maanden voor de start van de inzet)
- Introductiecommunicatie (op het moment van de start van de inzet tot 2 maanden erna)
- Effect- of feedbackcommunicatie (meer dan 2 maanden na de start van de inzet)

Communicatiematrix

De te bereiken partijen, informatiebehoefte, informatievorm en fasering tezamen genomen, resulteert in de volgende communicatiematrix:

Fase	Partij	Communicatiemiddel
Inleidende fase		
	Recreanten / bewoners	Drieluik artikelen in huis-aan-huiskranten: - Introductie KBH's (nut en noodzaak vanuit oogpunt schaapherder) - Ervaringen Hoog Buurlo (op stap met boswachter daar) - Wat verandert er voor u door inzet KBH's? (verwachting in gedrag) en uitnodiging open herdermiddagen. Bebording: Binnenkort vindt u hier kuddes met KBH's. Bereid u zich hierop voor. (gedragsregels introduceren)
	Lokale politiek/ toeristische partners	Informatieavond met schaapherders en boswachter Hoog Buurlo of excursie naar Hoog Buurlo
	Direct omwonenden	Huis-aan-huisbrief met informatie over start inzet KBH's en uitnodiging open herdermiddagen.
	Terreinbeheerders	Informatie op websites , zo mogelijk voorzien van een voorlichtend filmpje over KBH's (social media). Voor Natuurmonumenten uitnodiging aan leden open herdermiddagen.
	Schaapherders in regio / NL	Artikel in vakblad over inzet KBH's vanuit meer wetenschappelijk perspectief, doorplaatsing op social media en websites van de schaapskuddes.
Introductiefase		
	Recreanten / bewoners	Bebording: Duidelijke borden in de gebieden met gedragsregels. Open herdermiddagen: Korte serie voorlichting op locatie waar direct omwonenden, bewoners, recreanten en bv Natuurmonumentenleden zich voor kunnen inschrijven.
	Lokale politiek / toeristische partners	Open herdermiddag speciaal voor partners / politiek. Wethouder doet openingshandeling, media aanwezig.
	Terreinbeheerders	Plaatsen openingshandeling op websites / social media en blijven herhalen gedragsregels.
	Schaapherders	Social media - delen van ervaringen/blogging
Feedbackfase		
	Recreanten / bewoners / direct omwonenden / lokale politiek /	Oproep in huis-aan-huis en online om feedback te geven op gedragsregels en aanwezigheid rond KBH's.

	toeristische partners / terreinbeheerders	Organiseren van feedbackmiddag voor direct omwonenden / bewoners / recreanten / lokale politici / toeristische partners / terreinbeheerders
	Lokale politici / toeristische partners / terreinbeheerders	Informatieve mail met stand van zaken rond de inzet KBH's. Wat gaat er goed, wat kan er beter? Inclusief terugkoppeling uitkomsten feedbackmiddag.
	Lokale media	Persbericht / artikel over conclusies uit feedbackmiddag. Herhaling gedragsregels.
	Schaapherders in regio / NL	Artikel in vakblad over tussenstand inzet KBH's, samenvatting feedbackmiddag, wat er beter kan, doorplaatsing op social media en websites van de schaapskuddes.